

Horváthné Varga Polyák Csilla♦

A kínai hadtudományi klasszikusok stratégiai szemlélete¹

DOI 10.17047/HADTUD.2025.35.E.243

Kína katonai, politikai és gazdasági nagyhatalom. A magyar-kínai reláció hazánk külpolitikájában stratégiai jelentőséggel bír, bilaterális kapcsolatrendszerünk komplex. Miként más állami szervezetek szakemberei, úgy a hazai biztonság- és védelempolitikával foglalkozó szakértők is egyre gyakrabban szembesülnek Kínával összefüggő kérdésekkel. A kínai katonai stratégiai gondolkodás megismerése, melynek bázisát a hadtudományi klasszikusok jelentik, segítheti e kérdések helyes megválaszolását. Tanulmányomban történelmi kontextusba helyezve, illetve egyediségükben vizsgálom a hadtudományi műveket, majd egy záró elemzésben összegzem a katonai stratégiai gondolkodás kulcskérdései mentén tett megállapításait, kiemelten kezelve a „stratégiai előny” fogalmát.

KULCSSZAVAK: kínai katonai stratégiai szemlélet / gondolkodás, Kína, kínai hadtudományi klasszikusok

Strategic Concepts of the Chinese Military Classics

China is a military, political, and economic great power. The Hungarian-Chinese relationship holds strategic importance in our country's foreign policy, bilateral relations are complex. Just as professionals in other state institutions, Hungarian experts dealing with security and defense policy are increasingly confronted with issues related to China. Understanding Chinese military strategic thinking, whose foundations lie in the Military Classics, may provide assistance in answering these questions correctly. In this article, I examine these works within their historical context and in terms of their distinctive characteristics, then conclude with an analysis that synthesizes findings along the key issues of military strategic thinking, with particular emphasis on the concept of "strategic advantage."

KEYWORDS: Chinese military strategic thinking, China, Chinese Military Classics

„a bölcseknek pedig a régi dolgok a tanítómesterei”²

Kína napjainkban katonai, politikai és gazdasági nagyhatalom. Ez már önmagában is indokolja a kínai katonai stratégia szemlélet és vezetői gondolkodás megértésének szükségességét – különösen, ha figyelembe vesszük, hogy reális scenárió egy új hidegháborús helyzet kialakulása, amelyben Kína központi szereppel bírhat.

Hazánk és Kína kapcsolata az elmúlt években sokat fejlődött, éretté és összetettebbé vált. A magyar külpolitika hangsúlyozottan fontos területét jelenti a magyar-kínai kapcsolatrendszer.

♦ Kutató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Kínatanulmányok Tanszék – Researcher, University Of Public Service, Faculty of Public Governance and International Studies, Department of China Studies; horvathne.varga.polyak.csilla@uni-nke.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2571-1303>

¹ A tanulmány a TKP2020-NKA-09 sz. projekt keretében, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 pályázati program finanszírozásában készült.

² Három stratégia 2018, 187.

Miként más állami szervezetek szakemberei, úgy a biztonság- és védelempolitikával foglalkozó hazai szakértők is egyre gyakrabban szembesülnek mindennapi munkájuk során Kínával összefüggő kérdésekkel. A kínai katonai stratégiai gondolkodás megismerése, melynek bázisát a hadtudományi klasszikusok jelentik, segíthet e kérdések megválaszolásában.

A kínai hadtudomány klasszikusai sok évszázaddal (évezredekkel) ezelőtt születtek. Azóta változtak az állam prioritásai, fejlődött a hadviselés szervezeti és technikai kerete, ám a hagyományos kínai katonai stratégiai szemlélet számos alapvető sajátossága stabilan jelen van és hatást gyakorol napjainkban is a kínai katonai / politikai / vezetői stratégiai gondolkodásra.

A kínai hadtudományi klasszikusok vizsgálatának relevanciáját mutatja az is, hogy az elmúlt időszakban több neves hazai kutató is foglalkozott e témakörrel,³ a kérdéskör nemzetközi szakirodalma pedig kivételesen gazdag és komplex.

A megfelelő szakmai fókuszáltság (egy történeti egység kezelése), valamint a terjedelmi korlátok okán jelen tanulmány keretében *A hét hadtudományi klasszikus* (Wu jing qi shu 武經七書) című gyűjtemény alábbi hat, ókorban keletkezett írásművét elemzem:⁴

1. Sunzi: *A hadviselés törvényei* (Sunzi bing fa 孫子兵法);
2. Wuzi 吳子 (Wu mester);
3. *A tábornagy módszere* (Sima fa 司馬法);
4. Wei Liaozi 尉繚子 (Wei Liao mester);
5. *Három stratégia* (San lue 三略);
6. *Tai Gong hat titkos tanítása* (Tai Gong liu tao 太公六韜).

Széles körben elfogadott tudományos alapvetés, hogy bármely Kínával összefüggő kérdés kutatása esetén előfeltétel Kína átfogó ismerete. A Kínát érintő kutatási kérdések mindig a kínai környezetben (a kínai háttérrel figyelembe véve) értelmezendők – az értékrend, vallás és filozófia, társadalom, gazdaság, politikai és kormányzati rendszer ismeretében válaszolhatók meg. Ezért e tanulmánynak része egy rövid áttekintés a kínai történelem ezen korai periódusáról, lefedve a vizsgált művek keletkezési időszakát.

A vizsgálat során szem előtt tartottam a nyugati hadtudomány vonatkozó értelmezéseit is, melyek szerint a „stratégia meghatározásával a célhoz vezető út, annak módja és eszközeinek alkalmazása tisztázódik”, illetve a „stratégia szabályozható változókból szerkesztett terv”.⁵

Történelmi háttér, keretek

Az első tudományosan is igazolt kínai uralkodóház a Shang-dinasztia volt (Kr. e. 16–11. sz.): egy bronzkori archaikus civilizáció, monarchia. A Shang-állam élén a király állt, egy személyben az állam és a vallás első számú vezetője. Kormányzását bürokraták és jósok segítettek. Jelentős volt az uralkodó őseinek kultusza. A legfelsőbb istenség az akkori hitvilág

³ Például: Salát 2015; Padányi 2017; Rác 2019; Krajczár 2020; Horváth 2020; Bartók 2023; Négyesi 2024.

⁴ A hetedik mű a középkorban keletkezett.

⁵ Krajncz (szerk.) 2019, 159.

szerint a Sarkcsillagon lévő palotájában élő Shangdi volt, aki vigyázta a természet, a társadalom és a kormányzás folyamatait.⁶

A Shang-dinasztiát a Zhou-dinasztia alapítói döntötték meg. A Zhou-birodalom úgy épült ki, hogy az uralkodó által közvetlenül ellenőrzött területek mellett fejedelemségek jöttek létre: ezek földjét vezetőjük (adománybirtokként) a királytól kapta. A kínai történelmi emlékezet a Zhou-kor első feléhez (Kr. e. 11–8. sz.) erős és az utókor által idealizált uralkodókat, kormányzást társít. E királyok aktív kormányzati szereplők voltak, munkájukat tanácsadók, miniszterek, asztrológusok és jósok segítették. A kormányzati szakterületek miniszteri igazgatás alatt álltak. A politikai, a bürokratikus és a katonai feladatkörökhöz ceremonális és vallási feladatok társultak.⁷

A Zhou-kor második felében az erősebbé és a központi hatalomtól függetlenebbé váló, egymással szövetkező vagy éppen egymással hadakozó (saját, jól strukturált, jelentős hadseregekkel bíró) fejedelemségek világa jellemezte Kínát. A király és a központi kormányzat befolyása csökkent, majd névlegessé vált. Kr. e. 8–5. sz. között még több tucat fejedelemség létezett, a Kr. e. 5–3. sz. idején már csak néhány nagyobb párharca zajlott.⁸

A Zhou-korban hangsúlyossá vált Shangdi székhelye, az Ég – mint főistenség – kultusza. Kialakult a kínai hitvilág egy másik, igen lényeges eleme: az ún. „égi megbízatás” (*Tianming*) elmélete is. Eszerint az uralkodó megbízatását az Égtől kapta, s amíg jól kormányoz, addig birtokolja ő, és birtokolhatják leszármazottai ezt a mandátumot. Ha azonban rossz vezetővé válik, az Ég visszavonja, és más vezetőnek adja át a kormányzás jogát.⁹

A Zhou-korban kezdődött meg a kínai hadtudományi irodalom fejlődése. Számos ókori hadtudományi mű maradt fenn (több további, napjainkra elveszett műre pedig címe utal – más művek vagy nyilvántartások által meghivatkozva).¹⁰

A Zhou-kor a kínai kultúra, filozófia, hitvilág szempontjából is meghatározó időszak volt. E korszak végére a kínai világkép részévé vált a pára (*qi*), az öt elem, a yin és yang tana, formálódtak a Mindenség Rendezőelvéről, a Taoról alkotott elképzelések, létrejött a konfucianizmus, a legizmus, a taoizmus és a motizmus irányzata. Kína hitvilága nagyfokú diverzitást mutatott, másik fő sajátossága a szinkretizmus.¹¹

Kr. e. 221-re a Qin fejedelemség vezetője legyőzte minden ellenfelét, uralma alatt egyesítette a korabeli Kínát. Felvette a Huangdi (Felséges Úr) nevet, és megkezdődött a kínai császárság kora. Alapvető kérdés volt, miként biztosítható a kormányzat megfelelő gazdasági és katonai háttere. A Qin fejedelemségben korábban már alkalmazott szigorú, törvényalapú legista kormányzás elvei alapján centralizált és egységesített adminisztratív rendszert vezettek be a birodalomban. A szigorra, elnyomásra és önkényre építő Qin-dinasztia rövid életű volt.¹²

⁶ Keightley 1999, 232–233, 251–262, 269–273, 286–291; P. Szabó 2000, 15; Gernet 2005, 51–54.

⁷ Shaughnessy 1999, 292–293, 307–310, 323, 351; Gernet 2005, 58–62.

⁸ Hsu 1999, 545–548, 562, 566, 570, 586; Lewis 1999, 593–597, 632–634; Gernet 2005, 60–67.

⁹ P. Szabó 2000, 16; Salát 2009, 23–24.

¹⁰ P. Szabó–Tokaji 2018, 10, 19–20.

¹¹ P. Szabó 2000, 17–22; Gernet 2005, 81–93; Salát 2009, 35–42, 54.

¹² Gernet 2005, 77–80, 98–102; Fairbank–Merle 2006, 54–57.

Az első császár halálát követő harcok győztes katonai vezetője Kr. e. 202-ben megalapította a Han-dinasztát, mely ezt követően több mint 400 évig fennállt. Az első Han-uralkodók megszilárdították a központi hatalmat; megtartották a legista katonai és adminisztratív kormányzati rendszert, de fokozatosan enyhítették annak szigorát. Államvallássá emelték a konfucianizmust, és úgy alakították, hogy a császári kormányzatot támogató ideológiává váljon. A Han-kori Kína jelentős fejlődést élt meg: ennek egyik bázisát a külső támadásokkal szembeni védekezés adta, valamint a számottevő katonai expanzió.¹³

Ókori kínai hadtudományi klasszikusok stratégiai szemlélete

1. Sunzi: A hadviselés törvényei

A hagyomány szerint *A hadviselés törvényei*¹⁴ című mű szerzője Sun Wu (tisztelési nevén: Sunzi – Sun mester), aki Kr. e. 544–496 között élt Kínában. Tábornokként számos csatában vezette győzelemre Wu állam seregét. Ezen írás keletkezésével és átdolgozásával kapcsolatban számos kérdés merült fel az elmúlt évszázadok során, de az biztos, hogy *A hadviselés törvényei* kiemelt jelentőségű, gazdag és komplex mű, mely Kínán és a hadtudományon kívül is széles körben vált nagy hatású forrásanyaggá.¹⁵

Sunzi hadviseléssel kapcsolatos *nézeteinek kiindulópontja a klasszikus kínai filozófiai, vallási eszmerendszer*. A háborút befolyásoló főbb tényezők között említi a Taot, művében számos utalás történik az Égre, a yin és yang kettősére, a természet alapvető változási rendjére, az öt elemhez és a *qi*-hez kapcsolódó kínai elgondolásokra (pl. üresség és teltség, természeti folyamatok ellentétpárjai, körforgást adó váltakozások). „A fölfordulás a rendből születik, a gyávaság a bátorságból, a gyöngeség pedig az erőből.” (40.)¹⁶

Véleménye szerint *a hadviselés is az univerzum részeként értelmezendő*, így lehet *megérteni szabályait, és meghozni a megfelelő vezetői döntéseket*. Ehhez kíván írásával útmutatást adni.

A győzelem elérése kapcsán megjelenik egy további fontos alapotívum: „Általában csata közben a hagyományos (stratégiával és taktikával) vehető fel a harc, és a formabontó (stratégiával, illetve taktikával) érhető el a győzelem.” (39.) Sunzi a megfelelő saját pozíció megteremtésében (a felkészülés, a támadás és a védekezés során), valamint az ellenség gyenge pontjainak megtalálásában látta a siker zálogát. Foglalkozott az üresség és teltség elvével, illetve a „formanélküliség”-ben rejlő stratégiai lehetőségekkel. „Ezért úgy adjuk a hadseregnek a legtokéletesebb formát, ha forma nélkülivé tesszük.” (42.) Ezáltal a vezető

¹³ Gernet 2005, 102–114, 132–139; Fairbank–Merle 2006, 57–63, 66–71.

¹⁴ Sunzi 2018.

¹⁵ Tokaji 2018a.

¹⁶ Megjegyzések:

(1) A cikkben az elsődleges forrásokból származó szó szerinti idézetek minden esetben ugyanabból a forrásgyűjteményből származnak: Tokaji Zsolt – P. Szabó Sándor (szerk.) 2018. *A kínai hadtudomány klasszikusai*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó.

(2) Az elsődleges forrásokból származó szó szerinti idézeteket követően a zárójelben lévő számok minden esetben ennek a forrásgyűjteménynek az oldalszámát/oldalszámait jelölik.

támadásnál a leginkább megfelelő pozícióba mozgathatja seregét, és megakadályozza, hogy előzetesen az ellenség kémeivel felmérje azt.

Alapvetés: „Soha egyetlen országnak sem vált még hasznára a hosszan elnyúló háború.” (32.) Mielőbb és lehetőség szerint egyszer(re) kell kivívni a győzelmet. A lezúduló víztömeghez, a felhúzott számszerű kilövéséhez hasonlítja a helyesen megindított harcot. A *támadás legyen gyors, váratlan és újszerű.*

De miként lehet minden csatában új módon támadni? *Az ellenfélhez alkalmazkodva, kihasználva a felkészületlenségét, és kiismerhetetlenségre törekedve.* „Ezért a hadseregednek ne legyen állandó stratégiai előnyös helyzete, miként a víznek sincs állandó formája.” (43.)

Katonai stratégiai szemléletét érzékletesen mutatja e gyakorta idézett gondolat: „A legjobb épségben megőrizni az (elfoglalt ellenséges) államot, elpusztítani azt csak a második legjobb. A legjobb épségben meghagyni (az ellenség) seregét, elpusztítani azt csak a második legjobb. ... Ezért aki száz csatában száz győzelmet arat, még nem a jók legjobbika. A jók legjobbika küzdelem nélkül hódoltatja meg az ellenséges sereget.” (34–35.)

Hitte: „A hadvezér az ország pillére.” (36.) Külön is hangsúlyozta: az uralkodónak követnie kell a hadvezér tanácsait, el kell fogadni a hadsereg sajátos irányítási rendjét. Egy hadvezérnek pedig szükség esetén nemet kell mondania az uralkodó (hibás) parancsára.

A hadvezér erényeként azonosította a *rend és a nyugalom* megteremtésének képességét. Kiemelte a *qi* – a hadviselés esetében: a *harci kedv, morál* – fenntartásának fontosságát, valamint a katonák megfelelő ellátását és kezelését. Elvárta a vezetők tisztességes hozzáállását, az alárendeltek engedelmisségét és fegyelmét.

Jól összegzik szemléletmódját e sorok: „Ha nem kínálkozik előny, ne mozdulj! ... Ha nem fenyeget veszély, ne harcolj! ... az elpusztított országot nem lehet többé föltámasztani.” (63.)

2. Wuzi

Bár napjainkban kevésbé ismert, mint Sunzi műve, a hagyomány szerint Wu Qinek tulajdonított (és utána elnevezett) *Wuzi*¹⁷ (Wu mester) az előzővel összemérhető jelentőségű és szakmaiságú írás, melyet a maga korában nagy megbecsülés övezett. Wu Qi élete során (Kr. e. 5–4. sz.) hadvezérként, területi kormányzóként, miniszterként is tapasztalatokat szerzett több, egymással hadakozó fejedelemségben. *Wuzi* című művét Wei fejedelemséget szolgálva írta. Később Chu fejedelemségben legista elveket követő reformok megvalósításán dolgozott, ám megölték őt a hatalmukat féltő arisztokraták. A *Wuzi* keletkezésével és átdolgozásával kapcsolatban vannak nyitott kérdések, de súlya és szerepe a kínai hadtudományi klasszikusok között megkérdőjelezhetetlen.¹⁸

Wu Qi szerint *a hadviselés az állam működésének alapvető, kiemelt jelentőségű területe* – hasonlóan a közigazgatáshoz. E két rendszer viszonyáról így ír: „Csak az lehet a hadsereg hadvezérévé, aki a civil és a hadi elveket ötvözi.” (88.)

¹⁷ Wuzi 2018.

¹⁸ Tokaji 2018b; Theobald.

Fontos vezetői feladat az *összhang megteremtése*. „Ha nincs összhang az országban, akkor nem lehet hadsereget indítani; ha nincs összhang a hadseregben, akkor lehetetlen a hadrendet felállítani; ha nincs összhang a hadrendben, akkor nem lehet csatába kezdeni; ha pedig a csata menetében nincs összhang, akkor képtelenség győzedelmeskedni.” (76.)

A *Wuzi* szintén épít a korabeli *kínai filozófia és vallásosság* fontos elemeire, megjeleníti a főbb konfuciánus erényeket. Megemlíti a rangok és nevek megfelelő alkalmazásának jelentőségét. Wu Qi elfogadhatónak tartotta, hogy asztrológusok tanácsai vagy jóslások alapján határozzanak hadviseléshez kapcsolódó ügyekben (76–77.).

A mű szövegében megjelennek különféle *paradoxonok* (pl. sok győzelem után egyre valószínűbbek a vereségek, aki félti életét a csatamezőn, az bizonyosan meghal, de aki halálra elszántan harcol, az életben marad) (78., 85.).

Wu Qi is jelzi a *béke megőrzésének, a hiábavaló harcok elkerülésének* igényét, hangsúlyozza a vezetői felelősséget. Állást foglal a fegyelem és a katonai hierarchia mellett: „bárhon is legyen a hadvezér, mindenkinek követni kell, és bárhová is mutasson, mindenki arra menjen, akár a halálba is.” (89.)

Mivel Wei fejedelemség ezen időszakban több más jelentős fejedelemség „szorításában” létezett, ezért Wu Qi művében érthető módon kiemelt figyelmet szentelt az egymással hadakozó fejedelemségek stratégiai szempontú értékelésének. Számos hadviselési, taktikai tanácsot fogalmaz meg gyakorlati tapasztalatai alapján (pl. természeti körülmények hatása a csatákra, szervezési elvek). Irányelve: *alkalmazkodni kell az adott helyzethez és a változásokhoz*.

3. A tábornagy metódusa

*A tábornagy metódusa*¹⁹ hagyományok szerinti szerzője Sima Rangju volt (Kr. e. 547–490), a korabeli Qi fejedelemség kiváló tábornoka. Ezen írás esetében nem csak a keletkezés pontos körülményei, valamint a további átdolgozások kapcsán vannak megválaszolatlan kérdések, de már magának a mű címének meghatározása is kihívás / vita tárgya.²⁰

A szerző felvezetésében így indokolja a háborúk létét: amikor már nem „elegendő” a kormányzáshoz, a célok eléréséhez az emberség, az igazságosság és a tisztesség, s tekintélyre van szükség, akkor háborúkat indítanak, mivel: „A tekintélyt a háború adja...” (101.) *A háború tehát megengedhető, sőt indokolható*. Ugyanakkor hangsúlyozza az emberséges, igazságos, mértéktartó, bölcs, hagyománytisztelő – vagyis a (konfuciánus) morális elvekre támaszkodó – kormányzás fontosságát.

A mű szerint a korai idők uralkodói az arra érdemeseket „felemelték”, a neveket kiigazították, a társadalmat szabályok szerint / rendben kormányozták – és mindezt háborúskodás nélkül. A későbbi korok jeles vezetői viseltek háborúkat, de ezek „megfelelő” háborúk voltak. Például ha „bármelyik (fejedelem) az (égi) megbízatással ellentétesen

¹⁹ A tábornagy metódusa 2018. (A versengő értelmezések közül a fordításban közölt címet használom én is.)

²⁰ Tokaji 2018c.

cselekedett, összezavarta az állandó rendet, és hátat fordított az erénynek, vagy áthágta az Ég szabta időt, és veszélyeztette az érdemes fejedelmeket...” (103.), akkor joggal büntették meg.

Fontos stratégiai kérdéskör az *igazgatás és a hadsereg viszonya*. E mű szerint: „A régiék az ország sajátságait nem vezették be a hadseregbe, a hadsereg sajátságait sem vezették be az országba.” (108.) Vagyis mindkét szegmensnek sajátos cél-, érték-, eszköz- és szabályrendszere van, s mindkettő akkor működik megfelelően, ha sajátosságai szerinti irányítják. Ám – a kínai gondolatisággal összhangban – ezekre együttesen van szükség, együtt alkotnak egy egészet: „a (civil) szertartásosság és a (katonai) regulák együttesen alkotják a belsőt és a külsőt.” (108.).

Sima Rangju műve kiemelten kezeli a morális kérdéseket, erényeket (így pl. szülők iránti tisztelet, feljebbvalók iránti lojalitás). *A tábornagy metódusa* összességében igen jól tükrözi a Hadakozó fejedelemségek új korszakának kihívásait. Kiegyensúlyozott realizmust és pragmatizmust képvisel: „Minden háborúhoz szükséges az Ég segedelve, az anyagi javak megléte és a szakértelem.” (111.)

4. Wei Liaozi

A *Wei Liaozi*²¹ című klasszikus hagyományok szerinti szerzője Wei Liao (az utókortól kapta a Wei Liaozi nevet). Wei Liao élettörténete, a mű keletkezése, további sorsa egyaránt kérdésekkel teli. Wei Liao feltehetően a Kr. e. 4. vagy 3. században élt, valamely jelentősebb fejedelemségben szolgált mint főminiszter vagy tudós tanácsadó. Nem egyértelmű, hogy tőle származik-e a neki tulajdonított mű, ám valószínűsíthető, hogy ezen időszakban keletkezett.²²

A *Wei Liaozi* az emberi tényező, illetve a vezetői elemzés és tervezés fontosságát hangsúlyozza: „A Sárga Császár pedig azt mondta: »Mindenekelőtt a szellemekben és a kísértetekben bízni (nem olyan hasznos), mint ha mindenekelőtt saját tudásunkat vizsgáljuk meg.«” (130.) „Ha egyértelművé teszed a parancsokat, és nyilvánvalóvá teszed a rendeleteket, akkor még a teknőspáncéllal vagy cickafarkkal végrehajtott jóslatok kedvezőtlen eredménye esetén is szerencse kíséri vállalkozásodat. Ha megbecsülöd az erőfeszítést, és táplálsz a szorgalmat, akkor imádkozás és áldozattétel nélkül is sikerrel végrehajtod a feladataidat.” (138.) „A nehézségek kiküszöbölése az előrelátáson és a felkészülésen múlik.” (143.)

Visszatérő gondolat e hadtudományi műveknél, hogy *a hadsereg egy emberként, egy entitásként*, egy testként kell, hogy működjön. A „hadvezér a hadsereg elméje” (139.), határozottságán, példamutatásán múlik minden további (test)rész sikere, sorsa.

A *tekintélytisztelet*, a parancskövetés, a félelemkeltés szükséges és fontos elemei a hadsereg irányításának. „A népben ne éljen két félelem! Ha félnek tőlünk, akkor megvetik az ellenséget; ha viszont az ellenségtől félnek, akkor minket vetnek meg. Akit megvetnek, az vereséget fog szenvedni; aki viszont tekintélyével félelmet ébreszt, győzedelmes lesz.” (139.)

A *háború megítélése* kapcsán így ír: „A fegyverek gonosz eszközök, a harc pedig az erényesség ellen való.” (165.) Érzékelhető a korszak lenyomata. Ezért kéri: „a hadsereg ne

²¹ Wei Liaozi 2018.

²² Tokaji 2018d.

ostromoljon meg vétek nélküli városokat, s ne mészároljon le ártatlanokat! ... a hadsereg alkalmazása csak akkor indokolható, ha az a fölfordulás megszüntetésére és az igazságtalanság megakadályozására irányul.” (143.) Másrészt viszont vallja: „Ha egyetlen ember kivégzésével megrémíszthető egy egész hadsereg, akkor (az illetőt) ki kell végezni; ha egyetlen ember kivégzésével megörvendeztethető tízezer ember, akkor (az illetőt) ki kell végezni.” (144.)

Több vallási (főként taoista) utalást is találhatunk. Szó van a hadsereg *qi-jéről*: a sajátot őrizni és erősíteni kell, az ellenséget pedig eliminálni – így érve el a Tao győzelmét.

E műben is megjelenik a győzelmes sereg hasonlítása a vízhez. A sikeres hadviseléshez szükséges mind a *szabályos*, mind a *rendhagyó hadviselés* technikáit ismerni és értőn alkalmazni. *Taoista paradoxonok, logikai párok* is helyet kapnak: „Ha rendelkezél valamivel, mutasd azt, mintha nem állna a rendelkezésedre; ha nincs valamid, mutasd azt, mintha lenne! Így pedig az ellenség hogyan is lehetne biztos bármiben is?” (152.)

A *Wei Liazo* foglalkozik a civil igazgatás, a *kormányzás* elveivel, rendszerével is. A kormányzás lényegként az önérdek-nélküliséget, illetve a Tao megőrzését definiálja.

5. Három stratégia

A *Három stratégia*²³ című mű keletkezésével kapcsolatban több legenda ismert, és több tudományos kutatás is megpróbálta meghatározni a szerzőt és a keletkezés körülményeit. A kínai történetírás hagyománya Zhang Lianghoz, a Han-dinasztiát megalapító Liu Bang kiváló stratégiájához köti a *Három stratégia* című klasszikust: eszerint Zhang Liang egy titokzatos öreg bölcstől kapta meg ezt a könyvet, melynek szerzője a tiszteletre méltó Tai Gong volt.²⁴ Napjainkban a szakértők úgy becsülik, e mű nem keletkezett régebben, mint a Kr. e. 2. század, vélhetően az időszámítás kezdete körül íródott.²⁵

Alapvetése: „A bölcs uralkodó nem leli örömét a hadsereg alkalmazásában. Csak azért indít seregeket, hogy véget vessen a kegyetlenkedésnek és megszüntesse a felfordulást. ... A fegyverek a szerencsétlenség eszközei, az égi Tao számára gyűlöletesek.” (190.)

Többször érinti a *stratégiai hatalom, előny* kérdéskörét. „Amikor még (az eseményeknek) sem a kezdete, sem a vége nem látható, senki nem képes felismerni és átlátni azt. ... A (kiváló stratégia) sem képes megelőzni az eseményeket, (csak annyit tehet, hogy) ha az ellensége mozdul, ő nyomban követi.” (178.)

A *hadvezér szerepéről* így szól: „Aki egyesíti a hadsereget és alakítja a stratégiai hatalmat (shi), az nem más, mint a hadvezér. Ami megvalósítja a győzelmet, és vereséget mér az ellenségre, az nem más, mint a (hadsereg) tömege. ... A hadvezéren az egész ország sorsa múlik.” (180–181.) A hadvezérrel szemben elvárás, hogy törődjön katonáival, vállaljon közösséget velük.

²³ Három stratégia 2018.

²⁴ Tai Gong hat titkos tanítását a következő alfejezet tárgyalja.

²⁵ Tokaji 2018e.

A hadviselés terén a mű hitet tesz a *szigorú parancsok, a tekintélytisztelet, a lojalitás, a kiszámítható jutalmazások és büntetések* mellett. A hadviselés kérdései – kiváltképp háborús helyzetben – a hadvezér irányítása alá kell, hogy tartozzanak, ugyanakkor fontos a hatáskörök megfelelő kezelése. „Ha a hadvezér mindent maga akar elintézni, akkor az alárendeltjei kibújnak a felelősség alól.” (182.) További elvárás, hogy a hadvezér hallgassa meg a segítő véleményeket, javaslatokat.

Egymás mellett és egymással összhangban van jelen a taoista, a konfuciánus és a legista filozófia. E mű sajátossága, hogy rögzíti: „Tiltsd meg a mágusoknak és jóvendőmondóknak, hogy a tisztek számára jóslásokat végezzenek a hadsereg szerencsáját illetően!” (186.)

A *Három stratégia* is kitér a hadviselés ügyei mellett a *civil igazgatás, kormányzás* kérdéseire. A Tao sérül, ha álnok miniszterek munkálkodnak. Az erényes uralkodó és a megfelelő hivatalnoki réteg mellett fontos a patriarchális arisztokrácia visszaszorítása. Megfelelő hadsereg és hadviselés csak biztos és jó anyagi háttérre építhető.

Miként a legtöbb hadtudományi klasszikusban, ez esetben is megjelenik a *tervek titokban tartásának jelentősége*: „Titkos tervek nélkül nem fogsz sikert elérni.” (187.) „Ha a hadvezér tervei kiszivárognak, akkor a hadsereg nem fog rendelkezni a kellő stratégiai előnnyel.” (182.)

A *Három stratégia* szövege tükrözi a korszakot, amelyben keletkezett: a császárok immár uralmuk alatt egyesítették az „Ég alattit”. Oldalain inkább a békeidők kormányzása, semmint a csaták világa elevenedik meg. Azonban a múlt eseményei nem merülhetnek feledésbe: „a bölcseknek pedig a régi dolgok a tanítómesterei”. (187.)

6. *Tai Gong hat titkos tanítása*

E mű²⁶ szerzője a hagyomány szerint Tai Gong volt, aki a Zhou-dinasztia alapítóit: Wen és Wu királyt segítette tanácsaival. Ez alapján élete a Kr. e. 11. század időszakára tehető. Ugyanakkor a szöveg tanulmányozása alapján a szakértők úgy vélik, hogy az nem keletkezhetett régebben a Kr. e. 3. századnál. A kínai történelmi emlékezet nem csupán megőrizte e tábornok nevét, de a Tang-dinasztia korában (Kr. sz. 7–10. sz.) már hadistenként tisztelték Kína-szerte.²⁷

E mű hat nagy részre tagolódik, stratégiai kérdéskörökkel az első három foglalkozik:

1. *A civil titkos tanítás* a kormányzás alapelveiről, az uralkodótól és a hivatalnokoktól elvárható erényekről, értékrendről, az alkalmazandó irányítási rendszerekről szól, de érint katonai kérdésköröket is.

2. *A katonai titkos tanítás* a katonai irányítás, a hadügyi stratégia kulcskérdéseit tárgyalja, továbbá pl. az ún. „civil támadás” témakörét.

3. *A sárkány titkos tanítása* a hadsereg megszervezésével kapcsolatos ajánlásokra, a katonai vezetőkkel kapcsolatos elvárásokra, munkájuk sikerkritériumaira koncentrál, valamint a stratégiai hatalomra és a formabontó katonai taktikákra.

²⁶ Tai Gong hat titkos tanítása 2018.

²⁷ Tokaji 2018f.

A műben hangsúlyosan jelennek meg a *kormányzással* kapcsolatos ajánlások. Alapvetése: „Aki megosztózik a hasznon az égalatti valamennyi lakójával, az elnyerheti az egész világot.” (200.) Javasolja, hogy az uralkodó hajtson hasznát a nép számára, segítse és ne akadályozza őket munkájuk elvégzésében, tegye országának lakóit elégedetté és boldoggá. Ennek érdekében az ország vezetői tanúsítsanak mértékletességet. „Azért kell az uralkodónak figyelmet fordítani a jólét növelésére, mert jólét nélkül nincs semmije, amivel emberségessé lehetne.” (206.) „Az ország szerencséje és szerencsétlensége az uralkodótól, nem pedig az égtől függ.” (201.)

A *hadsereg irányításának kulcsfogalma* az ún. „*egyesítés*”, ehhez a kedvező alkalom kihasználására és a *stratégiai erő* megfelelő alakítására / alakulására van szükség. „A stratégiai erő kihasználása az ellenség mozgásától függ. A két hadsereg találkozásakor mindig változás következik be. A formabontó és a hagyományos taktikai fogások kimeríthetetlen forrásból táplálkoznak.” „A veszedelmek elhárításában jeleskedő hadvezér az ellenség felbukkanása előtt magához ragadja a kezdeményezést. A győzelmek kivívásában jártas hadvezér a formátlanság által arat diadalt. A legkiválóbb harcos nem bocsátkozik harcba.” (228.)

A *katonai siker* három pillérre építendő: „A hadi győzelem módszere a következő: az ellenség szándékának körültekintő felmérése, a taktikai előnyeinek meglovaglása és a gyors rajtaütésszerű támadás azon a helyen, ahol a legkevésbé számít rá.” (212.)

E műben is megjelenik az *ellenség megtévesztése*, valamint a *tervek titkosságának fontossága*. „Kívülről mutasd magad rendezetlennek, míg belül légy jól elrendezett; mutasd magad éhesnek, míg valójában légy jóllakott; tartsd belül éles fegyvereidet, s kifelé csak a tompákat, csorbákat mutasd! Sereged egyik fele egyesüljön, a másik váljon szét... Készíts titkos tervet, és ügyelj a titoktartásra!” (212.) Másutt így fogalmaz: „Amikor a szent bölcsek cselekedni kezdenek, bárgyú együgyűeknek tettetik magukat.” (213.) Több helyütt is értekezik arról, hogy miért és miként célszerű megvesztegetni az ellenfél vezetőit, zűrzavart kelteni közöttük, és kikémlelni szándékaikat. Számos javaslattal él, hogy ún. „*civil támadások*” révén miként dönthető romlásba az ellenfél, így katonai támadás nélkül is csökkentve erejét. (215–217.)

Nyugati szemmel meglepő, *paradox* a következő elem: „Az erős támadáshoz táplálnod kell ellenséged erejét, és gyarapítanod kell nagyságát. Ugyanis ami túl erős, az megroppan, ami túl nagy, az összeomlik. A saját erejét használd az erős támadáshoz, a szövetségeseivel szakítsd el szövetségeseitől, és a népével szórd szét a népét!” (218.)

Tai Gong tanításaiban is megjelenik a *kínai értékrend*, *hitvilág*, *filozófia* számos alapvető eleme, irányzata.

Kiemelt a hadvezér szerepe: a háború az ország legfontosabb dolga, a hadvezér az ország támasza. (222.) „Amikor a hadvezér megkapja parancsát, utasítsa a nagy asztrológust, hogy végezze el a teknőcpáncélból a jóslást, hogy kijelöljék a legszerencsésebb napot. A kedvező nap kiválasztását követően tartson három napos böjtöt, és vonuljon az ősök templomába, ahol

majd átveszi a *fu* és *yue* bárdokat.” (224.)²⁸ Ezután azonban a háború ügyei kapcsán a hadvezér lesz a felelős döntéshozó (nem az uralkodó).

Összegző elemzés

A vizsgált kínai hadtudományi klasszikus művek számos szempontból mutatnak hasonlóságokat. Valamennyiben megjelenik a kínai hitvilág több eleme, és tetten érhető a kínai társadalomra jellemző vallási / filozófiai szinkretizmus. Keletkezésük, illetve a művek további sorsa (szerkesztésük, átdolgozásuk, kiegészítésük) jellemzően bizonytalan. A stratégia vonatkozású témakörök mellett számos további taktikai, szervezési, technikai tárgykörrel is foglalkoznak, hangsúlyosan jelen van a kormányzás feladata. Vizsgálják a hadsereg és a civil igazgatás viszonyát, és javaslatot tesznek ennek optimális megvalósítására.

Ugyanakkor egyes művek szerint a katonai és a civil igazgatás azonos normák és intézményi megoldások alapján irányítható, más szerzők úgy vélik, ezek alapvetően különbözőek, kiváltképp háborús időkben. Azonban e két szegmens szoros kapcsolatát jelzi, hogy Kínában a hadsereg tisztjeit összefoglaló néven éppúgy „hivatalnokok”-nak nevezték – és nevezik ma is –, mint a közigazgatási tisztviselőket.²⁹

Természetszerűleg ezen művek fókuszában a hadviselés, a hadsereg, a háborúskodás áll. Tekintettel a korszakra, különösen a Hadakozó fejedelemségek időszakára, a szerzők joggal érezhették úgy, hogy a harc tétje óriási, és az élet-halál küzdelem immár állandósult. Az ország sorsa szempontjából döntőnek tekintik a hadviselést és annak rendszereit, kiemelik a hadvezérek szerepét.³⁰

Azonban számos szerző a harcokra mint lehetőség szerint elkerülendőre tekint. Hangsúlyozzák: a legjobb hadvezér harc nélkül is képes győzni vagy ha már harcol, hát „könnyű” és gyors győzelmet arat.

Értelmezésük szerint a győzelem záloga a klasszikus kínai hadtudományi irodalom kulcsfogalma, a *stratégiai hatalom* vagy másként: a *stratégiai előny* (shi 勢). Ez „a nyers erőszak helyett a körülmények olyan befolyásolását jelenti, amely stratégiai előnyt teremt ... magában foglalja a harc során felmerülő valamennyi körülményt, amely a seregek létszámából, a terepviszonyból, a logisztikából, a katonák moráljából, a fegyverzetből stb. adódik, és az ezekből származó előnyök alakítása, illetve kihasználása mindkét fél számára lehetséges.”³¹ A hadvezető feladata és felelőssége a körülmények alapos felmérése, értékelése. Ebbe beletartozik az univerzum minden szelete: a természeti környezet és a társadalmi valóság viszonyrendszerei, változásai.

Önmagában a „shi” fogalmának (korántsem egyszerű) kibontása, értelmezése nagy mértékű magyarázóerővel bír a kínai gondolkodás, stratégiai szemlélet vonatkozásában. Ám ez kihívást is jelenthet a nyugati logikához, illetőleg stratégiai szemléletmódhoz szokott elme

²⁸ Ezek a bárdok a császári hatalom, s ilyenképpen a császár általi megbízatás jelképei voltak.

²⁹ Tokaji–P. Szabó 2018, 10.

³⁰ Kínában napjainkban is az állam első számú vezetője az, aki a hadsereget irányítja – vagyis aki a Központi Katonai Bizottság elnöke. (P. Szabó 2012, 19, 27–28.)

³¹ Sunzi 2018, 31. (3. lábjegyzet).

számára. Viszont segíthet megérezni, megtapasztalni *a kínai gondolkodás egyik alapvető elemét: a dolgok diszpozíciójából adódó, kifejlődő potenciált, hatalmat, erőt.*³²

A „*shi*” nem fordítható le egyetlen kifejezéssel, még a kínai filozófia sem ad rá egyetlen „jól szabott” definíciót, ám jelen van az értékrend, az eszmeiség, a társadalom számos területén. Így írható le: egy „rendszerben” rejlő lehetőség („erő”); szereppel bíró, lényeges kettősség (ellentét és kapcsolódás); egy kölcsönhatásból spontán létrejövő irányultság, hajlam; mely a folyamatok előrehaladása révén tovább alakul, változik, valamely irányba halad. Ezekből származtatható, vezethető le a kínai stratégiai szemléletben a cél / hatás elérésének képessége (*efficacy*). Ez alapján *a kínai „hadvezér” bölcsessége, művészete abban áll, hogy stratégiailag sikeresen, a lehető legnagyobb mértékben ki tudja-e aknázni a maga / serege / országa számára a valóság adott konfigurációjából „kiáradó” „hajlandóságot”.*³³

A hadvezérekkel kapcsolatban számos elvárást fogalmaznak meg a vizsgált művek (pl. konfuciánus erények, legista jutalmazási és büntetési modellek). Stratégiai szempontból viszont azt emelném ki, hogy a hadvezértől elvárt, alaposan *ismerje és kövesse nyomon a természeti és a társadalmi valóság tényezőit*, ezek összefüggéseit és változását.³⁴ Lehetőség szerint már a katonai események előtt rendelkezzen kellő átlátással a folyamatokról.³⁵

Ezek révén *úgy avatkozhat be, hogy minimális erőforrás-felhasználás mellett a legkedvezőbb eredményt érje el.* És ha a fentiek teljesülnek, ez esetben a győzelem már nem más, mint „szükségszerű következmény ... előrejelezhető hatás”.³⁶

A világegyetemről mint kozmikus organizmusról, valamint a Taoról mint a Mindenség Rendezőelvéről már volt szó. Logikusan a Tao szerinti cselekvés maga is olyan, mint a Mindenség Rendezőelve: folyamatként értelmezhető, a külső, kellő tudással nem rendelkező szemlélő számára kevéssé látható, vagy másként: titokban maradó... Fontos cél is, hogy a hadvezér biztosítsa, saját serege, illetve annak *stratégiája kiismerhetetlen, láthatatlan, „formátlan”* legyen. Visszatérően ajánlják e művek *a hagyományos mellett a formabontó / meglepő stratégiák* és taktikák alkalmazását.

A fenti irányok jól kapcsolhatóak a *kínai külpolitika, külpolitikai stratégia* több lényegi eleméhez. Kiemelten is utalhatunk a „kétvágányos” kínai külpolitika alapját adó „*tao quang yang hui*” (韬光养晦) koncepcióra („rejtsük el a ragyogásunkat, és burkolózzunk homályba”), valamint a kínai nemzetközi jelenlétet jellemző „stratégiai kód” jelenségére.³⁷

A kínai hadtudományi klasszikusok a *megtévesztés és manipuláció* különböző módozatainak gazdag tárházát kínálják. E taktikákat nem értékelik pejoratívan, a bevethető eszközök egy csoportjaként tekintenek rájuk.

A vizsgált ókori kínai hadtudományi klasszikusokból *hiányzik az a fajta (fixált) célkijelölés és tervekészítés (útmeghatározás), ami a nyugati világban* (manapság is) a

³² Jullien 1995, 10–15.

³³ Jullien 1995, 13, Jullien 2004, 15–24, 38–40, 42–45.

³⁴ A vizsgált művek a jóslásokat vagy az asztronómiát különbözőképp értékelik, de ahol igénybe veszik ezeket, ott is azért teszik, hogy ezáltal még jobban megismerhessék a világ (várható) folyamatait.

³⁵ Az „előre tudás” képességét a zhi (知) fogalma fejezi ki.

³⁶ Jullien 1995, 26.

³⁷ P. Szabó 2020, 13–15; P. Szabó 2024.

stratégiaalkotás és megvalósítás központi eleme. A kínai stratégiai szemlélet a „*shi*” kibontására koncentrál, ettől teszi függővé elsődlegesen a győzelmet (nem pedig pl. az egyes katonák erkölcsiségétől).³⁸ Azért foglalkoznak oly sok taktikai, szervezési, technikai, kormányzati, igazgatási, gazdasági és társadalmi kérdéssel, mert mindezek lényeges tényezők (körülmények), melyeket szükséges megfelelően ismerni, folyamatában, összefüggésrendszerében látni a hadvezérnek, hogy megfelelő lépéseket tehessen: jól reagálhasson a bekövetkező változásokra.³⁹

Nagy utat járt be Kína míg időszámításunk kezdetére egy több tízmilliós lakosságú birodalomná vált. A hadviselés évszázadokon át jelen lévő és meghatározó elem volt az állam működésében és az emberek életében. A kiváló hadvezérekre, illetve a kínai hadtudomány klasszikusaira úgy tekintettek, mint kivételes tudás hordozóira. Stratégiai szemléletük hatása nem csak saját korszakukban volt jelentős, de a későbbi évszázadokban, napjainkig bezárólag – és nem csupán Kínában, de globálisan, továbbá nem kizárólag a hadviselés terén, de a politikai és az üzleti életben egyaránt. A régmúlt idők kínai hadtudósai pontosan erre törekedtek: hogy a hadviselés tudományának örökérvényű törvényeit határozzák meg, melyek – mint a Tao – változó megjelenéssel bírhatnak, de mindenkor érvényesek maradnak, és irányt mutatnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A tábornagy metódusa. 2018. In: Tokaji Zsolt – P. Szabó Sándor (szerk.): *A kínai hadtudomány klasszikusai*. 101–122. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- Bartók András. 2023. Törbaltáktól a gerilla-hadviselésig – Szun-ce A háború művészetének történelmi kontextusa, annak reflexiói a kínai stratégiai kultúrában. In: Barna Attila – Zachar Péter Krisztián (szerk.): *Titkos cikkek az örök békéhez: Ünnepi tanulmányok a 70 éves Fülöp Mihály tiszteletére*. 23–31. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó.
- Fairbank, John King – Goldmann, Merle 2006. *China. A New History*. Cambridge – London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Gernet, Jacques 2005. *A kínai civilizáció története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Három stratégia. 2018. In: Tokaji Zsolt – P. Szabó Sándor (szerk.): *A kínai hadtudomány klasszikusai*. 177–191. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- Horváth Levente. 2020. A kínai gondolkodásmód és az „Egy övezet, egy út” kezdeményezés. *Geopolitikai Szemle*, 2 (4): 203–220.
- Horváthné Varga Polyák Csilla – P. Szabó Sándor 2020. A magyar közszolgálati szféra szerepe a magyar-kínai politikai és gazdasági kapcsolatokban: Szükséglet- és igényfelmérés. In: P. Szabó Sándor – Horváthné Varga Polyák Csilla (szerk.): *Lehetőségek és kihívások a magyar-kínai kapcsolatok területén. II. kötet. Gazdasági*

³⁸ Jullien 1995, 25–38.

³⁹ Jullien 2004, 42–50.

- kapcsolatok.* 231–245. Budapest: Nemzeti Közszerológati Egyetem Közigazgatási Továbbképzési Intézet.
- Hsu, Cho-Yun 1999. The Spring and Autumn Period. In: Loewe, Michael – Shaughnessy Edward L. (eds.): *The Cambridge History of Ancient China*. 545–586. Cambridge: University Press.
- Jullien, François 1995. *The Propensity of Things. Toward a History of Efficacy in China*. New York: Zone Books.
- Jullien, François 2004. *A Treatise on Efficacy: Between Western and Chinese Thinking*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Keightley, David N. 1999. The Shang: China's First Historical Dynasty. In: Lowe, Michael – Shaughnessy, Edward L. (eds.): *The Cambridge History of Ancient China*. 232–291. Cambridge: University Press.
- Krajczár Gyula. 2020. „Kínai jellegzetességek” a stratégiai gondolkodásban. In: P. Szabó Sándor – Horváthné Varga Polyák Csilla (szerk.): *Lehetőségek és kihívások a magyar-kínai kapcsolatok területén. I. kötet: Politikai kapcsolatok*. 129–142. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó.
- Lewis, Mark Edward. 1999. Warring States: Political History. In: Loewe, Michael – Shaughnessy Edward L. (eds.) *The Cambridge History of Ancient China*. 587–650. Cambridge: University Press.
- Négyesi Lajos. 2024. A vér nélküli győzelem a háborúban és a háborús pusztítás redukálásának lehetősége. *Hadtudomány*, 34 (3): 17–28.
<https://doi.org/10.17047/HADTUD.2024.34.3.17>
- P. Szabó Sándor – Tokaji Zsolt 2018. Előszó. A kínai hadtudomány klasszikusai. In: Tokaji Zsolt – P. Szabó Sándor (szerk.): *A kínai hadtudomány klasszikusai*. 9–22. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- P. Szabó Sándor 2000. Tudomány és természetfilozófia az ókori Kínában. In: Ropolyi László – Szegedi Péter (szerk.): *A tudományos gondolkodás története: Előadások a természettudományok és a matematika történetéből az ókortól a XIX. századig*. 14–30. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- P. Szabó Sándor. 2012. Alkotmányos berendezkedés és kormányzás Kínában. In: P. Szabó Sándor (szerk.): *A Sárkány közbelép: Kína nemzetközi kapcsolatai, gazdasága és közigazgatási rendszere a 21. században*. 7–34. Budapest: Nemzeti Közszerológati Egyetem.
- P. Szabó Sándor. 2020. A Kínai Népköztársaság „kétvágányos” külpolitikája. In: P. Szabó Sándor – Horváthné Varga Polyák Csilla (szerk.): *Lehetőségek és kihívások a magyar-kínai kapcsolatok területén. I. kötet: Politikai kapcsolatok*. 9–28. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó.
- P. Szabó Sándor. 2024. *Kína stratégiai céljai és az átalakuló világrend*. Tudományos előadás a Magyar Tudomány Ünnepe programsorozat keretében. 2024. november 27. Nemzeti Közszerológati Egyetem.

- Padányi József. 2017. Egy kínai hadtudós gondolatai. (Szun-Ce: A hadviselés törvényei.) In: Göcze, István (szerk.): *Állam és katona*. 7–16. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- Rácz Lajos. 2019. Kína hagyományos stratégiai kultúrája néhány klasszikus irodalmi példa tükrében. *Magyar Tudomány*, 2019. (4): 567–574.
- Salát Gergely 2009. *A régi Kína története*. Budapest: ELTE Konfuciusz Intézet.
- Salát, Gergely. 2015. Utószó – A kínai hadtudomány klasszikusai. In: Szun-ce. A háború művészete. 141–147. Budapest: Helikon Kiadó.
- Shaughnessy, Edward L. 1999. Western Zhou History. In: Loewe, Michael – Shaughnessy Edward L. (eds.): *The Cambridge History of Ancient China*. 292–351. Cambridge: University Press.
- Sunzi 2018. A hadviselés törvényei. In: Tokaji Zsolt – P. Szabó Sándor (szerk.): *A kínai hadtudomány klasszikusai*. 29–67. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- Tai Gong hat titkos tanítása. 2018. In: Tokaji Zsolt – P. Szabó Sándor (szerk.): *A kínai hadtudomány klasszikusai*. 199–266. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- Theobald, Ulrich: Wuzi. <http://www.chinaknowledge.de/Literature/Diverse/wuzi.html> (Letöltés ideje: 2025. 10. 01.)
- Tokaji Zsolt 2018a. A kínai hadtudományi irodalom határokat nem ismerő, örök érvényű klasszikusa. In: Tokaji Zsolt – P. Szabó Sándor (szerk.): *A kínai hadtudomány klasszikusai*. 25–27. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- Tokaji Zsolt 2018b. Wu Qi és a Wuzi című hadtudományi klasszikus. In: Tokaji Zsolt – P. Szabó Sándor (szerk.): *A kínai hadtudomány klasszikusai*. 71–73. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- Tokaji Zsolt 2018c. A tábornagy metódusa című ókori kínai hadtudományi munka. In: Tokaji Zsolt – P. Szabó Sándor (szerk.) *A kínai hadtudomány klasszikusai*. 99–100. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- Tokaji Zsolt 2018d. A Wei Liaozi című ókori kínai hadtudományi munka. In: Tokaji Zsolt – P. Szabó Sándor (szerk.): *A kínai hadtudomány klasszikusai*. 125–128. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- Tokaji Zsolt 2018e. A Három stratégia című hadtudományi klasszikus. In: Tokaji Zsolt – P. Szabó Sándor (szerk.): *A kínai hadtudomány klasszikusai*. 173–175. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- Tokaji Zsolt 2018f. A Tai Gong hat titkos tanítása című ókori kínai hadtudományi mű. In: Tokaji Zsolt – P. Szabó Sándor (szerk.): *A kínai hadtudomány klasszikusai*. 195–198. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- Wei Liaozi. 2018. In: Tokaji Zsolt – P. Szabó Sándor (szerk.): *A kínai hadtudomány klasszikusai*. 129–169. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- Wuzi. 2018. In Tokaji Zsolt – P. Szabó Sándor (szerk.): *A kínai hadtudomány klasszikusai*. 75–96. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.